

**Вербальна інтерпретація концептосфери давніх українців
(на матеріалі «Києво-Печерського патерика»)**

У статті проаналізовано особливості лексичної інтерпретації основних екзистенційних понять концептосфери давніх українців – «життя» і «смерть».

Ключові слова: мовна картина світу, лексична інтерпретація, концепт, концептосфера.

Pavlenko L.P.

**The verbal interpretation of the ancient ukrainians' conceptual sphere
(on the basis of the «Kievo-Petshersky paterik»)**

Within the article the author analyzes the peculiarities of the lexical interpretation of the main existential notions of «Life» and «Death» in conceptual sphere of the ancient Ukrainians.

Key-words: linguistic picture of the world, lexical interpretation, concept, conceptual sphere.

Павленко Л.П.

**Вербальная интерпретация концептосферы древних украинцев
(на материале «Киево-Печерского патерика»)**

В статье проанализированы особенности лексической интерпретации основных экзистенциальных понятий концептосферы древних украинцев – «жизнь» и «смерть».

Ключевые слова: языковая картина мира, лексическая интерпретация, концепт, концептосфера.

Все, що репрезентують мови світу – від найменшої частки до складного речення чи тексту і сотень тисяч різних лексичних одиниць, – створено людиною. Лінгвістична література багатогранно описує різні параметри існування людської мови – її фонетичний лад, лексичну систему, граматичну

будову, функціональні параметри тощо. Наскрізною ідеєю всіх розділів мовознавчої науки є роль людини у творенні мовних засобів, у використанні мови як суспільного явища, що супроводжує людей завжди і всюди протягом існування людської цивілізації. Найбільш зримо мовна діяльність виявляється в таких сферах: 1) формування картини світу в мові і створення мовного інвентарю; 2) породження мови; 3) роль людини в процесі комунікації.

Беручи до уваги те, що мова і мислення – два самостійні об'єкти, хоча й тісно пов'язані між собою, слід розрізняти дві картини світу – концептуальну та мовну. Зрозуміло, що перша з них багатша, оскільки в її створенні беруть участь різні типи мислення, в тому числі й невербальні. Мовна картина світу виконує дві основні функції: 1) позначення основних елементів концептуальної картини світу і 2) експлікація мовними засобами концептуальної картини світу.

Опис вказаних функцій особливо актуальний з погляду ономасіологічного опису мовних явищ, оскільки ономасіологія як розділ лінгвістичної науки – це «теорія номінації, яка вивчає природу, закономірності і типи мовного позначення елементів дійсності» [4: 404]

Метою нашої роботи є з'ясування специфіки одного із фрагментів мовної картини світу. Значний інтерес у зв'язку з цим становить формування мовної картини світу наших предків. Спостереження за специфікою відображення навколишнього світу у мові давніх українців дозволить зрозуміти специфіку життєустрою наших предків, їхні світоглядні позиції, особливості сприйняття ними навколишнього світу тощо.

До феномену мовної концептуалізації слід підходити як до процесу; мовна картина світу динамічна: якісь її фрагменти складаються, виявляються протягом певного часового періоду, а інші, навпаки, – затемнюються. Лінгвісти розрізняють загальну мовну картину світу й індивідуальну мовну картину світу. Друга «значно динамічніша і зумовлена як суспільними

(рівень інтелекту, освіта, досвід, соціальний статус, вид діяльності), так і індивідуальними (вік, стать, психологічний тип, темперамент, життєві потреби й естетичні уподобання) особливостями» [3: 136].

При вивченні мовної картини світу на матеріалі писемних пам'яток минулих віків слід враховувати наявність двох мовних картин, що накладаються одна на одну – сучасного дослідника і автора пам'ятки як представників мовних особистостей двох різних епох.

Вивчаючи давньоукраїнські писемні джерела, можна говорити про узагальнену мовну особистість епохи. У зв'язку з цим справедливою є така думка: «Реальна відмінність у часі для культури неістотна. Мова чи мовний рівень, корелятивний накопичувальній ментальності, постійно примножує сутності, зберігає попередні «культурні» критерії ставлення до фактів. У цьому випадку теж нема розвитку, є заміни (щось відсувається на задній план) і приєднання, є чергування і т.д., одним словом, є участь минулого в сучасному й сучасного в минулому» [1: 114].

Картина світу – те, яким собі людина уявляє світ у своїй свідомості, – феномен складніший, ніж мовна картина світу, тобто та частина концептуального світу людини, яка «прив'язана» до мови і переломлена через мовні форми.

Дослідження мовної специфіки староукраїнських пам'яток і досі залишається одним із найважливіших завдань сучасної лінгвістики. Тим більше вони на часі для пізнання світогляду наших предків і усвідомлення ними себе в контексті концептосфери.

«Києво-Печерський патерик» – унікальне джерело давньої української мови й літератури. Ще М.С.Грушевський відзначав, що ця книга разом із «Кобзарем» Т.Шевченка були особливо популярними українськими книжками, а Іван Франко з цього приводу писав: «Історик літератури не може не піднести живості і драматизму деяких оповідань та того щирого братолюбства і співчуття до всякого людського горя, яким надихане тут кожне слово. З сього погляду «Патерик» і досі не перестав бути книгою

гуманною і добродійною» [2: 278]. Маємо відчутну лакуну в описі мовної палітри твору, хоча з літературознавчого погляду існує немало наукових праць, серед яких наукові дослідження Д.І.Абрамовича, В.П.Адріанової-Перетц, С.О.Бугославського, М.К.Гудзія, І.П.Єрьоміна, І. В.Крекотня, Л.А.Ольшевської.

Вивчаючи давньоукраїнські писемні джерела, можна говорити про узагальнену мовну особистість епохи. Проте неможливою є повна реконструкція семантико-структурної організації (загальнодавньоукраїнського мовного типу) і тезаурусу особистості, цілісної картини світу тільки на матеріалі якогось одного типу пам'яток. Для повної реконструкції різних рівнів мовної особистості необхідне вивчення всіх пам'яток, які дійшли до нашого часу, в тому числі й фольклорних джерел як акумуляторів давніх мовних і ментальних станів. Тому в нашій роботі ми можемо говорити лише про фрагменти мовної картини світу, відображеної в «Києво-Печерському патерику».

Змінна, варіативна частина картини світу в аналізованому джерелі теж репрезентована лише частково на всіх рівнях мовної особистості. Аналіз мовного матеріалу нерідко дозволяє говорити також якоюсь мірою про «прагматикон» конкретної мовної особистості тієї чи іншої епохи, якщо є підстави для ідентифікації цієї особистості.

Концептосфера «Патерики» ґрунтується на протиставленні високодуховного, релігійного і звичного, земного. Безперечно, в межах однієї невеликої роботи не можна розглянути всі номінативні одиниці, які представляють специфіку духовного й матеріального життя Печерського монастиря. Спинимось на найважливіших макроконцептах цієї пам'ятки, що стосуються таких основоположних концептуальних об'єктів, як *життя* і *смерть*. Дослідження проблем ментальності і її епіфеноменів – життя та смерті – в сучасних гуманітарних науках особливо актуальні (див., зокрема: 5).

Все, що стосується існування живого організму і перш за все людини, яка сприймає світ і усвідомлює своє місце в цьому світі, окреслюється коренем **жи**. Корінь дуже давній і сягає праіндоєвропейської форми, що на слов'янському ґрунті зазнала I палаталізації задньоязикових. Вказаний корінь, як свідчать лексикографічні джерела, функціонував у поєднанні з різними службовими морфемами і називав у праслов'янській мові поняття, основною семою яких була сема на означення життя, існування: **Жить**, **живот**, **житие**, **жизнь**, **животина** 'життя тварини', **жила** 'вена', **жило** 'житло', **жиро** 'пасовище', **жир** 'їжа' (зварена чи спечена), **жито** 'хліб, плід' (потенційна їжа, ще не зварена), **жижа** 'щось подрібнене, їжа, приготовлена на вогні як жертва богам – звідси **жижа** з дитячого мовлення на означення чогось гарячого', **жиця** 'волосяна нитка, волосина, над якою можна чинити замовляння'.

З усього багатоманіття назв із центральною семою 'життя, існування', у мові «Києво-Печерського патерика» натрапляємо передусім на дієслово **жити** і похідні від нього форми (**жив**, **живущий**) та іменники **живот**, **житіє**, **жизнь**, **жито**, **пажить**. До речі, в системі логічного протиставлення **життя** – **смерть** другий член контрарної пари має значно ширше вербальне наповнення. Можливо, це викликане тим, що сам концепт **жити** передбачає різноманітні його значення, так як різноманітним і багатограним є життя в різних його виявах.

Слово **жить** позначає і процес, і спосіб існування. Первісно це не дієслово, а іменник з основою на *-ї, споріднений з інфінітивом, вживання якого активізувалося у мові, ймовірно, набагато пізніше. Інфінітив став граматичним омонімом до давнішого іменника і з часом витіснив його через необхідність акценту на процесуальності. Найдавніші пам'ятки фіксують обидва слова. Наприклад, у «Шестодневі» Іоанна Екзарха в словосполученнях **жить вѣаше** і **жизнь вѣаше**, очевидно, перший іменник позначав земне життя, а другий – небесне.

В аналізованій пам'ятці вживається дієслово **жити**, де виступає у традиційних значеннях – 'бути живим, існувати', 'провадити той чи інший спосіб життя', 'перебувати': **жив висть 15 дній (107)¹**, **иду видѣти церкве и в ней хощу жити (9)**, **Ігумень же и братия живяху в печерѣ (18)**, **восхотѣти єму и жити с ними (32)**, **поживе же тамо лѣта многа трѣпя зиму и глад (36)**. З цим значенням 'перебування, існування' зрідка трапляється дієслово **бути**: **виста два мѹжа нѣкая (12)**, а в значенні 'мешкати' використовувалися дієслова – **книжне жительствовати** і народнорозмовне **сидѣти**: **не возлюби в єдином же гдє би жительствовати (16)**, **Ярослав сидє в Києвє (16)**.

Досить частотним було вживання однокореневого дієприкметника, який зберігає ідею процесуальності, та прикметника, що позначає статичну ознаку: **тѹ живяше в єдином монастирє (36)**, **Феодосію же живѹщѹ в манастири и правящѹ добродѣтельное житіє (20)**, **промишляют о живѹщих в нем (10)**, **яко жива єста и по смерти (10)**, **се бо жив єсть (30)**, **сквѣрно живий (104)**.

Активно використовувався в «Києво-Печерському патерику» іменник **животъ** – генетичний прикметник, який первісно позначав ознаку, властиву тій чи іншій істоті. В пам'ятках Київської Русі цей іменник вживався поряд із іменником **житьє (житіє)**, причому вже в цей період спостерігається спеціалізація їх значень. Контекстуальне оточення їх у «Києво-Печерському патерику» дозволяє спостерігати, що слово **животъ** було пов'язане із фізичним існуванням, а лексема **житіє** – формами соціального життя. Тобто перше слово передбачало членування людського фізичного буття на певні відрізки, а друге позначало загальну тривалість життя людини. Порівняймо: **вси дни живота вашего (15)**, **проклинал животъ свои (84)**, **дам животъ свои за тя (116)**, **вся презрѣти в житіи сем (32)**, **чернец іскүсен житієм чистим (39)**, **житіє богоүгодно пожив (71)**, **измлада житієм чесним**

¹ Ілюстративний матеріал поданий за таким джерелом: Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання. – К.: Час, 1991. – 280 с.

украшен (21), житієм подобяся житію єго (83), на конец житіа дошед (71). Слово **животъ** могло в унікальних випадках персоніфікуватися, наприклад: **господине мои и добродѣтелю мой и драгий мой животе!** (116).

Лексема **жизнь** використовується рідко, вона сприймається як дуже узагальнена і, за матеріалами «Києво-Печерського патерика», вживається на означення вічного, неземного життя: **жизнь вѣчную** (32), хоча подекуди трапляється і використання слова **животъ** у вказаному значенні: **преставися в вѣчний животъ** (117).

По одному разу вжиті в пам'ятці слова **жито** на означення їжі: **копительца плетуще, и клобуки, и иния рѣчна дѣла строяще, и тако носище в град продааху и тѣмъ жито купяху** (37), **пажить** 'луки, пасовище для худоби': **на божественной твоей пажити** (23), **жилище** 'житло': **воздвигнути жилище собѣ** (93).

Переконаність слов'ян у вічному, кращому житті, яка стала однією з основних ідей християнської віри, спричинила специфіку номінативних одиниць на позначення закінчення земних страждань людини: **врѣмя житію моему кончатися** (72).

Найстрашнішим для людини був відхід, який супроводжувався фізичними стражданнями. У своїх молитвах вона зверталася до Бога з проханнями звільнити її від болю: **Господи, избави мя от горкия сия смерти** (2).

Причини смерті були різні: хвороби, нагла, трагічна смерть, насильство. Природна смерть сприймалася як щось звичне, зрозуміле, закономірне, а почасти й бажане, тому епізоди «Києво-Печерського патерика», які стосуються смерті праведників, ченців, звичайних людей, містять лише картини страдницького відходу від життя, спричиненого найчастіше хворобами. Емоційними, зворушливими, а подекуди й трагічними є ті епізоди пам'ятки, які описують хвороби і страждання людини: **Титови**

разболѣвшүся вельми и уже в нечааніи лежащү (122), вѣпаде вѣ недугѣ лютѣ (44), вѣ во уже болѣзнію зѣло съдрѣжим (72), Мойсей же лежаще аки мертвѣ от теченія крови и мало диханія в себѣ имей (148), болящомү томү вельми и недугом огненным жгомү (76), почүти отступленіе болѣзни и огню престатіе (76), нищим и слѣпим и хромым и трудовагим (57), мало же в себе пришед болящій моляше Бога и святого отца нашего Феодосіа о ослабленни болѣзни (76) , болях три лѣта очима и не видѣх ни луча солнечного (86), язви дүшевная и болѣзни тѣлесная (90), подан же нам житіе чисто и богоүгодно (92), недугом одержим быше (95), лежащү же емү в немоци (95), оному же емү изнемогающү (95), стек кровію и изгнив от ранѣ и исхнү (110), болѣв много үмре (11), потом онѣ три дѣни не може глаголати, к томү ниже очію възвѣсти (72), боляй лядвами от лѣт много (112), лежащү ми и вопіющү от болѣзни (112), лѣчець приготавлиеть зелік на потребнаа врачеванія, на кійждо недугѣ, когда бѣаше или огненное жеженіе или теплота кручиннаа (115), разболѣвся зѣло и наконець пребистѣ нѣмь и не зря 8 дни, и мало диханіе вѣ персах имей (119), видяше страшное издиханіе (119), тогда бѣсний нача вопити (127), видѣв болѣзнь его тяжкү зело (74).

Причиною смерті могли бути трагічні випадки: води истопитесея (2), насильницька смерть, голод, спрага: үвіен вистѣ (108), За 3 лѣта по вся дѣни озобляем и вяжем, на огни пометаем, ножи разрѣзаем, окованнѣ, имѣй рүцѣ и нозѣ, на сонце пребиваа жгом, от глада и жажжи скончаваем (108), видѣвше же на нем железа тяжка и рани неисцѣлни, и все тѣло съгнившесея ранами и самого сүща в юзах (109), стек кровію и изгнив от ранѣ и исхнү (110), поживе же тамо лѣта многа трѣпя зимү и глад (36), разболевшимся нѣкогда плѣнником от глада и от нүжа (110), Не по мнозѣх днехъ озморша от глада и истаавшаа жаждею... скончаша вси гладом и жажею (106 – 107), погане чи

нераціональне харчування: датися в недуг неподобна пища (114), Дивлюся утробнѣй ти влазѣ, иже иногда отягченѣ бывши от сладка пища, нине же убо суровое зеліе и сухый хлѣвъ приємлющи терпить (114).

Праведників чекало після смерті вічне життя, а смерть після тяжких хвороб і страждань сприймалася як спочинок, відхід від життєвого тягара, якого давно очікували: праведним бо смерть покой єсть (71).

«Києво-Печерський патерик» фіксує синонімічні ряди на означення поняття 'смерть': погивель (2), плакашєся своя погивели (33), о смертнем часе (82), по смерти (2), от таковыа вѣды (2), 'небіжчик': умершимь (4), похвалити прежде отшедших (8), процесу відходу від життя: погиваю (3), отходит света сего на вѣчнѣй (6), идет къ Господу (6), живот свои скончаєте (11), отець его конець житію пріят (23), егда умру (31), с миром успе (31), болящю и при коньци яко бив (51), от свѣта сего преставитися (51), миром предасть дүшү свою в рүць Господеви (52), успе с миром о Господи, житію конець пріят (44), в сию ноць дүшү твою измүт от тебѣ (55), скончающе время житіа сего (42), отхожү к владитѣ нашєму господу Исусу Христу (73), до послѣднего издыханіа (73), тү животъ свой скончаша в покаянии (109), в сию ноць дүшү твою измүт от тебѣ (55), врѣмя житію моемү кончатися (72), к Богу свое отшествіе и день покоя своего (71), о позваніи еже к Богу святого Феодосіа (71), отхожү свѣта сего (74), днесь блаженный Феодосіе преставися (74), по үспеніи же блаженаго Феодосіа (76), землю оставив и земна вся, на небеса идетъ, егда человекѣки оставлю и съ ангели вѣдворяється и Бога зрѣти сподобляется (87), наставник же наш и пастир преставися въ вѣчнѣй животъ (87), отца и оучителя нашего отшествіе к Господу (87), кончаєтся (56), скончаєт живот свои (92), предасть дүшү свою Господеви (107), онъ же смежив очи свои и предасть дүх в рүцѣ божи (95),

Нерідко контекст пам'ятки фіксує протиставлення понять і їх словесних аналогів, що стосуються концептів 'життя' і 'смерть'. Для них властива особлива виразність та емоційність: **тѣлом отхожѹ от васъ, но дѹхом присно бѹдѹ съ вами (73), праведникъ аще ѹмреть, жив бѹдетъ (78), аще зерно пшенично впадетъ в землю, не ѹмретъ, то єдино пребиваетъ, аще ли ѹмретъ, то многъ плодъ сотворитъ (87), ѹмертви бо ся всемѹ миру, оживе же Христу и плодъ многъ принесе (87), то аще ѹмремъ – Господеви ѹмремъ, аще ли живемъ – битію дольжнаа послѹжимъ, аще за Христа ѹмремъ а смертію животь кѹпимъ, и тѣй животь вѣчний намъ дастъ (106), мертви бо живота не имѹтъ (117).**

Вивчення проблеми концептуальних засад давньої української номінативної системи є практично процесом невичерпним. Залучення широкого кола пам'яток до лінгвістичних студій в контексті антропоцентричних досліджень дозволить розкрити не одну сторінку життя наших предків, зрозуміти їх уявлення про світ і про себе в цьому світі.

Література

1.Зиновьева Е.И. Записные кабальные книги Московского государства XVII – XVIII веков: Структура. Лексика. Фразеология. – СПб: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2000.

2.Крекотень В.І. «Золота книга» українського письменного люду // Києво-Печерський патерик. Репринтне видання – К.: Час, 1991. – С.271 – 278.

3.Лисиченко Л. Мовна картина світу та її рівні//Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Т.6. – Харків, 1998. – С.129 – 143.

4.Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во „Українська енциклопедія”, 2000.

5.Шенкао М.А. Смерть как социокультурный феномен. – К.: Ника-Центр, Эльга; М.: Старклайт, 2003.